

שחרורן של יוסיציה וקליו – הרהורים על משפט היסטוריה אגב "הכלה המשחררת"*

נילי כהן**

- א. פתיחה
- ב. הצגת הדמויות – סטראוטיפים וניפוצם, גבולות ופריצתם
- ג. שיפוט וחקר האמת – היסטוריה ומשפט
- ד. נשוא בדיקה – אמת היסטורית
- ה. נשוא בדיקה – אמת משפטית
- ו. היסטוריה ומשפט – מפגש ומתודה
- ז. חגית כיוסיציה
- ח. אמת כמטרה במשפט ובהיסטוריה
- ט. מיהי המשחררת – קליו או יוסיציה?

א. פתיחה

ספרו של א'ב' יהושע הכלה המשחררת נוגע בשני התחומים המקצועיים שלי – אקדמיה ומשפט. הגיבור, יוחנן ריבלין, הוא פרופסור להיסטוריה, וא'ב' יהושע מציג אותו בחולשותיו בצורה סלחנית, נעימה, ואת האקדמיה בצורה משעשעת, כפי שאכן ראוי לעשות לפעמים. גם הניהול האקדמי מוצג בצורה משעשעת. למשל, מהו תפקידו של ראש חוג? לשמור על תקנים מפני גזלתם. א'ב' יהושע מספר שריבלין נקרא למלא את מקום ראש החוג, שיצא לכינוס במיאמי ונשאר לתקופה נוספת בארצות-הברית. ריבלין נתבקש להשגיח על ענייני החוג, ובעיקר על כך שהדקן והרקטור לא יגזלו מהחוג חצי תקן שנוי במחלוקת. ריבלין אכן ממלא את התפקיד באמונה וחצי התקן לא נגזל¹. ומה הכישורים הנדרשים מרקטור? עליו להיות נמרץ ולהפסיק להתעניין בתחומו האקדמי. א'ב' יהושע מספר לנו על הרקטור של האוניברסיטה העברית,

* המאמר הוא גרסה מורחבת של הרצאה שניתנה באוניברסיטת תל-אביב ביום 6.12.01 במסגרת ערב עיון שנערך על ידי החוג לספרות עברית לכבוד צאת ספרו של א'ב' יהושע. השתתפו בערב העיון: פרופ' דן לאור, פרופ' זיוה שמיר, פרופ' ששון סומך, פרופ' מנחם פרי וכן א'ב' יהושע. גרסה קודמת של המאמר התפרסמה בהמשפט 13 (חשס"א).

** פר-רקטור, פרופסור, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב. אני מבקשת להודות לעמיתי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ד"ר רון חריס וד"ר אסף לחובסקי, וכן לחברי מערכת המשפט על הערותיהם מאירות העיניים לכתב היד.

1 א'ב' יהושע הכלה המשחררת (2001) 365, 366.

מתמטיקאי נמרץ, שתש כוחו להמציא נוסחאות חדשות, והוא עבר לעסוק במנהל אקדמי.²

חגית, אשתו של ריבלין, היא שופטת. היא, לעומתו, מוצגת בעין אוהבת ונערצה, כמעט לא ביקורתית בעיני בעלה, אם כי הקוראים, ודאי חלקם, יכולים לסבור אחרת. אחת הדמויות המשניות הוא פרופסור קרלו טדסקי, דמות מרכזית בחייו המקצועיים של ריבלין, אבי התחום של ריבלין, והוא מוצג בצורה משעשעת במיוחד. הכלה המשחררת נחשב לרומן מפתח, וודאי חלק נכבד מהציבור סקן לדעת מיהו מי. לגבי כל משפטן מגיל מסוים השם "טדסקי" הוא כמעט שם קדוש. גד (גוירד) טדסקי נחשב אבי האקדמיה המשפטית בארצנו. הוא, כפי שמסופר בספר, בן למשפחה מתבוללת, שהגיע מאיטליה בעקבות מלחמת העולם השנייה.³ נאמר לי כי טדסקי האמיתי גר בזמנו ליד בית הוריו של הסופר, ומכאן אני מניחה שאי' יהושע הכיר את טדסקי. כידוע, לפחות לכל קוראי העיתונים, לא נגזרה דמותו של טדסקי המדומה מדמותו של טדסקי האמיתי. טדסקי המשפטן אינו טדסקי המזרחן.

אך לאמיתו של דבר, השאלות מיהו מי, ומה הסיבה הביוגרפית המניעה את הסופר להציג מישוהו באור כזה או אחר, אינה חשובה, אלא אולי לצרכיו של מי שיכתוב בעתיד את הביוגרפיה של א'ב' יהושע. מה שחשוב הוא שהכלה המשחררת הוא ספר מרתק, עשיר ומעורר מחשבה ברמת הפרט וברמת הכלל. בזמנו, היצר דן מירון על כך שהספרות הישראלית העכשווית משדרת הסתגרות ב"אני" הפרטי, ומתעלמת מהשאלות הקולקטיביות הכבדות, שעמן אנו מתמודדים יום יום, שעה שעה.⁴ הוא יצא כנגד התופעה – אגב תופעה כללית, שהספרות רק משקפת אותה – בקול זעקה. ספרו של א'ב' יהושע הוא ספר שיוצר חיבור מלהיב בין רמת הפרט ובין רמת הכלל, דרך סיפורם של הפרטים, וגם דרך ההתרחשויות הגדולות. ברקע הרומן הסכסוך הישראלי-פלשתיני, אך יותר משביבי תקווה מנצנצים לעברנו – שכן אנו בפתחה של האוטונומיה של הרשות הפלשתינית, ובתחומיה אנו עורכים בספר סיור מרתק. אנו קוראים ושואלים את עצמנו – ומה עם התקווה כיום?

ב. הצגת הדמויות – סטראוטיפים וניפוצם, גבולות ופריצתם

במרכז הסיפור חיפושו של ריבלין אחר אמת פרטית. ריבלין מבקש לפענח סוד, שמסתירים ממנו. הוא הופך להיות בלש. הסוד הוא סיבת ניפוצם של הנישואים המאושרים, כביכול, בין בנו לכלתו. כמו כל בורגני טוב מאמין ריבלין בנישואין. הוא

2 שם, בע' 492.

3 שם, בע' 497-498, גד טדסקי הגיע ארצה בשנת 1939.

4 השו"ש, בע' 521 שבו ריבלין מעיין בעיתונות של ערביי המושבות בצפון אפריקה, שקיבל מידי משפחתו של העילוי שנרצח, ומתוך דברי הפרוזה והשירה עולה כאילו בזמן מלחמת העולם השנייה ולאחריה הם לא עסקו בענייני הכלל אלא בנפשו של הפרט – אהבה, ידידות, קינה ואבל או בתיאורי טבע וכפר.

מאמין בהם, קודם כול מניסיונו האישי: חיי הנישואין שלו ושל אשתו חגית יפים בדרך כלל ומספקים בדרך כלל. פה ושם יש תסכול, שחלקו נובע לא מהכלה המשחררת אלא מהאישה המשעבדת או הכובלת: ריבלין הוא חוקר שעתותיו בידיו. אשתו, חגית, צמודה ללוח עבודה קשיח בבית המשפט. לכן מטילה חגית על ריבלין משימות שנראות, בעיקר לקורא ולקוראת, מיותרות ומשונות; כגון עבודות בית למיניהן או ליוויה של גיטתו שהגיעה מאמריקה לחנות בגדים לצורך בחירת שמלה לחתונה משפחתית. התחושה היא שלמרות הגוון הסטראוטיפי של הדמויות, גוון שבא לביטוי בכך שהדמות מכונה, מדי פעם, לא בשמה הספציפי, אלא בתפקיד שהיא ממלאת או בייצוג שהיא נושאת: המזרחן, הפרופסור, החייל, השופט, הערבי, האורח היהודי, הקצין הצעיר, היורד הוותיק, למרות זאת, יש לעתים היפוך תפקידים או היחלצות מהסטראוטיפ או אולי היצמדות לסטראוטיפ אחר: ריבלין מבצע תפקידים נשיים – ניקיון הבית, בחירת בגד לגיטתו, מיון הבגדים של חגית והשלכת המיותר, סידור ה"בלגן" במגירותיה בעבודתה⁵, סידור הבגדים של אשתו בארון והשלכת הבגדים המלוכלכים שלה לכביסה עם חזרתה מחו"ל (אם כי את תיק הרחצה שלה הוא דורש ממנה לסדר, כביכול, אין הוא מרצה מהתפקיד שנטל על עצמו⁶). ואילו אשתו, חגית, שהיא נשית בהווייתה, נוטלת על עצמה אפיונים "גבריים" לפי הסטראוטיפ הנשי החדש: מספרים לנו עליה כי "אין באפשרותה להשתחרר מחובותיה"; מכאן שהיא רתוקה לעבודתה, וענייני הבית הם באחריות בעלה. נראה, עם זאת, שהוא עושה זאת ברצון: כך, למשל, לפני יציאתו ללוד לקחת את אשתו, שחזרה ממסע מקצועי כדי לשמוע עדות במשפטו של מרגל מפוקפק, מצלצל הטלפון. המצלצלת היא סוכנת מכירות המבקשת למכור שואב אבק חדש, ומתעקשת לדבר רק עם הגברת. וכך מספר לנו איב' יהושע: "ואף שאין לריבלין זמן מיותר, הוא לא מתאפק ונוזף בסוכנת בשם המהפכה הפמיניסטית על שהיא מחפשת לדבר עם הגברת ורק עם הגברת"⁷. מובן מאליו שריבלין בעצם שמח לראות מה חדש במכשירי הבית, ואכן כעבור יום-יומיים מגיע סוכן להציג את המכשיר, אף שכביכול ריבלין רצה שיחה רק בטלפון. ריבלין ואשתו שומעים את פלאי המכשיר, אך הוא זה שחש לבדוק אותו ולנסות אותו.

ומעבר לכך: בעוד שריבלין רגיש, מתייסר, מתלבט, ספוג רחמים עצמיים, אם כי מתוך נועם ושמחת חיים בסיסית, לשופטת איוון ובריאות נפשית מלאים. בעלה מספר עליה, כי היא איבדה רצון לבכות מאז שהתרגלה שאחרים בוכים לפניו בבית המשפט⁸. כזכור, קוראים לה חגית. השם "חגית" שבא מחג, מעיד על תחושת אושר פנימי ושלווה ואולי גם זחיחות דעת. בוודאי מאפיינות תכונות אלה את חגית שלנו.

5 שם, בע' 298-300.

6 שם, בע' 274-275.

7 שם, בע' 273.

8 שם, בע' 127.

"אין בה שום חרדה ונדודי-שינה מעולם לא יכלו לה"⁹. התייסרות או אשמה אינם חלק מהפרפרטור הנפשי שלה. היא אוהבת שיעשו מה שהיא רוצה, וריבלין בדרך כלל נכנע.

ניתן לומר כי א'ב' יהושע בחר לחבר כאן בין שני סטראוטיפים: בין הסטראוטיפ של האישה השתלטנית – דימוי נפוץ שהציג בדרך כלל נשים בתפקידן המסורתי בביתן פנימה, לבין הדימוי או הסטראוטיפ החדש של האישה הפמיניסטית, העוסקת בתפקידים שבעבר היו שמורים לגברים בלבד, והיא מטילה את עבודות הבית על בעלה. האישה משתלטת, אפוא, לא רק על המרחב הפרטי אלא גם על המרחב הציבורי¹⁰.

ובכן ריבלין נוטל על עצמו משימה, פרי דחף פנימי שאין לו שליטה עליו. עליו להבין מדוע התפרקו נישואי בנו. אשתו השופטת אינה מבינה אותו. מבחינתה מה שהיה היה. אנו מוכנים להניח שהיא נושאת עמה צער על כישלון הנישואין, אך הסיבה לכך אינה מטרידה אותה. היא מתייחסת לסוף הנישואין כאל קץ ההתחבטות, כאילו מדובר בהכרעה שיפוטית ששמה סוף לפרשה. הנישואין הסתיימו. אין טעם לנבור בעבר. אין טעם לחיבוטי נפש. יש להסתכל על העתיד ולהתרכז בו. החקירה שעורך ריבלין, מתאפיינת – לדעת השופטת – בחוסר תכליתיות ובהשפלה עצמית. נוסף על כך, היא מדגישה, בעלה, שמבקש להגיע לחקר האמת, הוא מי שאינו צד לעניין; בעוד שהצד לעניין, הבן הגרוש, שמן הסתם יודע מהי האמת ושואף לשמרה לעצמו, אינו מעוניין כלל בהתערבותו של האב. יש לשמור על האוטונומיה של הבן. אין לפרוץ את הגבולות.

אנו יכולים להבין את ההתייחסויות השונות של הגיבורים מיחסם לעניין חתונתו של הבן: כאשר שואלת חגית את ריבלין מהו הזיכרון המאושר שלו, הוא עונה: החופה של עופר. וכאשר שואל ריבלין את חגית אותה שאלה, היא עונה באי-נעימות ובהתרסה: "יש לי כל-כך הרבה זכרונות מאושרים, במיוחד אלו שהתרחשו לפני שהכרתי אותך"¹¹. נישואיו של עופר, כמו גם גירושיו, הפכו להיות עניינו האישי של ריבלין. לא כן אצל חגית. היא אינה חיה את חייה באמצעות חייהם של אחרים. שומרת על גבולות עצמה וגבולות אחרים.

ריבלין, לאורך כל הספר היה רוצה לפרוץ את הגבולות, והוא עושה ניסיונות בכיוון זה, חלקם בהצלחה. הוא היה רוצה לפרוץ את הסדרים המיניים שאשתו קובעת, אך לשווא. הוא נמשך לקסם המזרח, לעפיפה, אמה של סמארה, לנזירה המתעלפת, והוא מצליח להיכנס למיטה של ראשד, בן דודה של תלמידתו. הוא עושה זאת בביתה של תלמידתו, אך הוא עושה זאת ביודעו ובוודאו שהמיטה ריקה מתלמידתו, מאמה

9 שם, בע' 157.

10 זוהי השתלטות חלקית על המרחב הציבורי: היא נותרת בדעת מיעוט בין חבריה – הגברים – להרכב.

11 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 393.

ומראשד; עם תלמידתו הוא מבלה בחדר השינה שלה, כשהיא במיטתה והוא מחוצה לה, בשמיעת סיפורים אלגיריים. הוא כן מצליח לפרוץ את הגבולות שהאתיקט הבורגני מטיל בכל הנוגע ליחסים עם משפחתה של כלתו לשעבר. הוא נכנס למיטתה במרתף הפנסיון של מחותניו, שם, כנטען, בוצע גילוי העריות שהוביל לגירושין; הוא פורץ את גבולות הפרטיות של בנו; הוא פורץ את גבולות האיסור או המגבלות שאשתו מטילה עליו בעניין זה: היא הרי אוסרת עליו לנכור בעניין. והוא גם פורץ את גבולות ארצו במסעו ברחבי האוטונומיה. אך כל אלה אינן פריצות של ממש של העולם הבורגני, שבו הוא נמצא, כשם שהגבולות אינם מציבים מגבלות של ממש.

ציינתי שבציור הדמויות יש גוון סטראוטיפי עם חריגות מסוימות. אנו מציצים לעולמות המוכרים והידועים של הבורגנות; על האליטות הישנות ששבט ריבלין הוא ודאי ביטוי מובהק להן, אליטות שעליהן מספרים לנו כי הן מאבדות את אחיזתן ושלטונן. בני הזוג הם משכילים, מסודרים, כמעט הכול "הסתדר" להם בחיים: חיי נישואין יפים, ילדים מוצלחים, עיסוקים מקצועיים מכובדים וגם מעניינים, מצב כלכלי סביר, זה עתה עברו לדירה חדשה בכרמל הצרפתי. שעות הפנאי שלהם גרושות בעיסוקים תרבותיים: התזמורת הפילהרמונית; תאטרון, אפילו מתקדם – ההצגה המרשימה של רינה ירושלמי "ויאמר וילך". משפחתם המורחבת של חגית ויוחנן סבירה. אנו פוגשים בגיס ובגיסה נעימים מצד האישה, באחותו האהודה של ריבלין, אם כי בגיס לא נעים, בעלה של אחותו של ריבלין, שהפך לגיס לשעבר. ואנו מבינים כי הייתה להם כלה מוצלחת – בת של בורגנים, שמצבם הכלכלי אף שפיר משל הריבלינים.

והנה באו הגירושין וטרפו את הקלפים: הקלפים נטרפו לא רק לבן, שאיבד כלה יפה וטובה ובסיס חומרי טוב ומוצק, אלא אף להורים שעולמם הבורגני מעט התערער, והם – כך במיוחד חושב האב – גם לא יוכלו לבלות את ימיהם בירושלים בפנסיון הקסום של המחותנים. גן העדן אבד להם. יתר על כן: דווקא כשבנו התגרש, מוצף ריבלין בשפע חתונות – הרי אנו בגיל שבו אנו משיאים את ילדינו – הוא משתתף בחתונתה של סמאהר, תלמידתו, בחתונת קרובי גיסו, בחתונת הבן של העוזרת, הוא רואה את תמונות הנכדים של עמיתו לחוג – והוא מקנא ולבו דואב ונחמץ.

עניין הגירושין, שהתרחשו חמש שנים קודם לכן, טורד את מנוחתו של ריבלין. הוא מחליט לרדת לחקר האמת. והוא עושה זאת, כשאנו מלווים אותו מתוך סקרנות ומתח. אנו גומעים את דפי הספר כדי לספק את סקרנותנו, אף שחלק מאתנו יכולים בעניין זה לפחות להזדהות בקלות עם חגית, שסוכרת שהעניין אינו חשוב, וכי לרדיפה אחרי הסוד יש גוון פתטי וטרחני.

ג. שיפוט וחקר האמת – היסטוריה ומשפט

ריבלין וחגית הם הזוג המרכזי של הספר. אנו שותפים לאינטימיות בחייהם על כל צדדיה, והם זוג חי ומשכנע. אבל בהווייתם הם מהווים סמלים. ריבלין וחגית הם שתי

דמויות שתפקידן המקצועי הוא שיפוט וחקר האמת. תפקידה של השופטת הוא לחשוף את מה שהתרחש בעבר על פי כללים ידועים הקובעים אילו ראיות ניתן לקבל כדי להשתיי עליהן ממצאים עובדתיים, ולהכריע את הדין על סמך זאת. תפקידו של החוקר, איש האקדמיה, גם הוא בראש ובראשונה, גילוי האמת על סמך כלים מדעיים מבוקרים. לא מדובר בסתם חוקר, אלא בהיסטוריון (מהזן הישן), שתפקידו לקבוע, כפי ש-Ranke ציין במאה התשע-עשרה: "איך היו פני הדברים באמת", ובלשונו: "Wie es eigentlich gewesen"¹². על סמך ממצאיו קובע ההיסטוריון את משפט ההיסטוריה. יתר על כן: בתפקידו כאיש אקדמיה עוסק ריבלין באופן מתמיד בשיפוט שיפוט מחקריו של עמיתיו לצורך ההחלטה אם להעניק להם קביעות – וכך אנו זוכים לחשיפה מעניינת של התהליך להענקת קביעות לעמיתו הצעיר ד"ר מילר – היסטוריון פוסטמודרניסט – המבקש לערער את עולמו המקצועי של ריבלין¹³; שיפוט עבודותיהם של תלמידיו – ראו התהליך של הערכת עבודתה של סמאהר. ונוסף על כך, ריבלין עוסק, לעתים, בשיפוט משמעתי, כמו, למשל, במקרה שבו הוטל עליו להכריע כיצד לנהוג בתלמידה אחת – אותה סמאהר – שאפשרה לחבריה להגיש עבודה שלה בשמם, ושבו מפגין ריבלין, כמעט כמו תמיד, סלחנות¹⁴. לא במקרה שמו הפרטי הוא יוחנן, והוא אכן רחום וחנון. והנה שתי הדמויות, ריבלין וחגית, שתחומן המקצועי הוא חיפוש האמת, מבטאות גישות שונות לחלוטין לנושא של החיפוש אחר האמת.

ריבלין, ההיסטוריון, מבצע חקירה בלשית, שלעתים מעמידה אותו באור מעט מגוחך. הוא מבקר – בניגוד להמלצת אשתו – בפנסיון כדי לנחם את המשפחה על מות מחותנו לשעבר. הוא מוסיף ומבקר אצלם. הוא מעודד את בנו לכתוב לכתנו. העיסוק בפענוח הסוד הוא אובססיבי. והוא גם נראה פתטי נוכח העובדה שאנו חשים שהוא מסמל ריקנות אינטלקטואלית ותסכול אקדמי. ריבלין מוצא כר "היסטוריי" פרטי, כביכול, שאליו הוא יכול לברוח מחוסר המעש האופף את חייו המקצועיים. ספרו מקרטע. המחשב שלו נטול תעסוקה. כאשר באים גיסו וגיסתו לביקור, לחתונה משפחתית, הוא כועס על כך שהוא נאלץ לעזוב את חדר עבודתו בדירתו החדשה והיפה, אבל, למעשה, הביקור הזה נותן לו תירוץ נוסף לברוח. הוא שמח, במובן מה, שמשקפיו נשברו בתקרית אלימה בינו לבין חגית, כי כך ניתנה לו לגיטימציה מוחלטת לבטלה.

חגית, אשתו, רואה את חיטוטיו של בעלה בעין ביקורתית ביותר. היא תכליתית. היא שקועה בעבודתה. היא סבורה שהעניין מיותר. התקרית האלימה, שבה שוברת

12 א' וינרב חשיבה היסטורית (כרך א, תשמ"ז) 12; בהמשך נראה כי יש החולקים על עמדתו זו של Ranke לגבי השאלה, אם ניתן לדעת איך היו פני הדברים באמת, ואם זו אכן מטרתה של ההיסטוריה. לפולמוס ראו: J.H. P. Novick *That Noble Dream* (Cambridge, 1988); Appleby, L. Hunt & M. Jacob *Telling the Truth about History* (New-York, 1995); R.J. Evans *In Defense of History* (London, 1997).

13 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 394-398, 455-459.

14 שם, בע' 127.

חגיגת את משקפיו של ריבלין מתעוררת סביב הוויכוח הגדול ביניהם בשאלה אם כן או לא לחקור את הסוד של גירושי הבן.

האם מסמנות הגישות השונות של גיבורי הספר גם גישות שונות לחיפוש של האמת? אומר ריבלין לבנו: "אמא היא שופטת, ותפקידה לסלק את העבר בגזר-דין סופי, ואילו אני היסטוריון, והעבר הוא בשבילי תמיד מכרה עמוק"¹⁵. הספר רווי השתקפויות של דמויות ושל תופעות (יהודים-ערבים, ריבלין-הנדל, סמאהר-גליה, ריבלין-המרגל), וההקבלה הניגודית בין משפט להיסטוריה היא אחת הבולטות שבהן. האומנם שונה האמת ההיסטורית מן האמת המשפטית במטרתה, במהותה ובכלים העומדים לשם השגתה? מי מחפש את האמת המשפטית ומי את האמת ההיסטורית?

ד. נשוא בדיקה – אמת היסטורית

נפתח באמת ההיסטורית. במשך ההיסטוריה היו כותבי דברי הימים – במרבית המקרים – היסטוריוני חצר, ששיקפו את עמדתו של השליט. לא כן אבי ההיסטוריה, הרודוטוס, שכתב מטעם עצמו, ולא מטעמו של איש, ספרים היסטוריים מרשימים¹⁶. אך ספריו של הרודוטוס, כמו למעשה הכתיבה ההיסטורית כולה, נחשבו בגדר ספרות (בצרפתית *histoire*, הריהו סיפור). אין לתמוה על כך: הורת ההיסטוריה היא המוזה קליו, בתם של זיאוס, אבי האלים, והטיטאנית מנומיסנה, אלת הזיכרון. מובן, לכן, כי ההיסטוריון מומסן קיבל בשנת 1902 פרס נובל לספרות (כידוע, אין פרס נובל בהיסטוריה), וכמהו צ'רצ'יל בשנת 1953 על כתיבתו ההיסטורית. רק במאה התשע-עשרה הפכה ההיסטוריה לדיסציפלינה מדעית עצמאית, ואז גם נקבעה המתודה של החקירה ההיסטורית¹⁷.

"היסטוריה" משמעותה ביוונית "חקירה". למה מכוונת החקירה ההיסטורית? היסטוריה היא כלל האירועים שאירעו לבני האדם, וכלל הנסיבות שבהן התרחשו האירועים, לרבות התנאים הכלכליים והתרבותיים שבהם פעלו בני האדם. היסטוריה היא העבר האנושי כולו. על פי דברים אלה כל מקרה הנוגע למאן דהוא הוא אירוע היסטורי, שהרי הוא נכנס להגדרה הרחבה של כל מה שאירע לבני האדם. לכן, לכאורה, לריבלין כהיסטוריון יש עניין מקצועי בחקירת האירוע שהוביל לגירושי בנו. האומנם כך? האם מתקבל על הדעת שכל אירוע שהוא, המתרחש אצלי, אצלך, אצל השכן שלנו, ייחשב לאירוע היסטורי? מה אם כן באמת ייחשב לאירוע היסטורי? ובכן אירוע היסטורי הוא אירוע שיש לו השלכה על הציבור כולו¹⁸. לכן רצונו של הנרי

15 שם, בע' 162.

16 הרודוטוס היסטוריה (1998).

17 מובן שמאז חלו שינויים ניכרים במתודה זו. אם בעבר הייתה שאיפה לרמות את המחקר ההיסטורי למחקר במדעי הטבע, היום נמצא המחקר ההיסטורי יותר בתווך שבין מדעי הרוח לחברה. ראו א'ה' קאר היסטוריה מהי? (1986) 68-82.

18 ראו וינרב, לעיל הערה 12, בע' 4-5.

השמיני לגרש את נשותיו – אף שלאירוע כזה יש גוון פרטי אינטימי – והסיבה לגירושין, הם אירועים היסטוריים. אבל גירושיו של עופר ריבלין מגליה הנדל אינם אירוע היסטורי, המחייב בדיקה היסטורית.

האם מכאן ניתן להסיק כי חיים של אנשים, שאינם נושאים בתפקידים ציבוריים, לעולם אינם יכולים להוות נושא לגיטימי לחקירה היסטורית? התשובה לכך מחייבת אותי להזכיר במילים קצרות את אסכולת ה-Annales מייסודם של Marc Bloch ו-Lucien Febvre, שלפיה, האדם, לאו דווקא השליט, אלא האדם הפשוט, הבונה בעיקרו של דבר את החברה, הוא זה שיכול לעניין את ההיסטוריון¹⁹. Emmanuel Le Roy Ladurie, אחד ממייצגיה האופייניים של אסכולת ה-Annales, ביקש לתאר את התהליך של השתלטות הקתוליות במאה הארבע-עשרה על שרידי הכופרים. הוא עשה זאת על ידי כך שהתרכז בחייהם של תושבי הכפר Montailou בפירנאים הצרפתיים. Le Roy Ladurie עשה חקירה ארכיונית כוללת (האינקוויזיציה שמרה תיעוד מקיף על הכפר) על כל האיכרים תושבי הכפר. הוא תיאר את מקורות המחיה שלהם, יחסיהם עם השלטון, אבל גם את מעמדו המרכזי של הבית על כל היבטיו: אמונותיהם, עבודתם, רכושם של האיכרים; חיי המין וחיי הנישואין שלהם, יחסי האהבה וחיי הנערות²⁰.

האם לפי מבחן זה יכולים גירושיו של עופר ריבלין מגליה הנדל להוות אירוע היסטורי? למרות המאמצים לשוות חשיבות לאירוע זה, נראה שגם מבחן זה לא יהפוך את האירוע להיסטורי. גליה ועופר אינם מהווים חלק מקבוצה, שאת אורחותיה מבקשים לחקור במטרה להבין את ה-Zeitgeist. זהו אירוע שוודאי צריך לעניין את הצדדים לו וגם את המשפחה. אך זה אינו אירוע המצדיק חקירה היסטורית ובדיקת האמת שבו באמת מידה היסטורית.

אירוע היסטורי נבחן גם בממד הזמן. אירועי האתמול יכולים להיחשב להיסטוריה, אך נכון יהיה לבחנם באספקלריה היסטורית ממרחק, רק לאחר עבור תקופת זמן. ריבלין הוא מזרחן. אצל רבים מהמזרחנים מטושטש קו הגבול בין מאורעות היום ולהיסטוריה²¹. לא בכדי יש מהם המשמשים פרשנים לאירועי היום המתרחשים במזרח התיכון. ריבלין מודע לבעייתיות הזו. הוא עצמו חוקר את המאבק הלאומי האלגיירי של שנות החמישים-השישים אגב מאורעות הדמים באלג'יריה של שנות התשעים. במחקרו קיים מתח בין העבר להווה, אותו מתח הקיים גם בחייו האישיים, והנוכח מהסוד של גירושיו בנו. גם מתוך נקודת ראייה זו, גירושיו הבן טריים מכדי שייחשבו אירוע היסטורי.

19 שם, בע' 253.

20 E. Le Roy Ladurie *Emmanuel Montailou: The Promised Land of Error* (New York, 1978). ספר זה פורסם בגרסתו האנגלית שוב בשנת 1984 תחת השם: E. Le Roy Ladurie *Emmanuel Montailou: Cathars and Catholics in a French Village* (Harmondsworth, 1984).

21 טשטוש הגבולות מתבטא גם בקיומה של היסטוריה בת זמננו.

אך ריבלין הוא אבא חם, כמו גם בעל חם ואוהב, כמו גם איש חם, חומל ואכפתי. ומבחינתו לא ניתן להתפשר על חקירת האירוע, גם אם אין לו הצדקה היסטורית כוללת. די בכך שלריבלין יש הצדקה היסטורית-פרטית משלו לחקירה.

ה. נשוא בדיקה – אמת משפטית

ומה לגבי הצד המשפטי? היש הצדקה משפטית לחקירתו של האירוע? כעיקרון, את האמת המשפטית מחפש בעל דין, שהוא צד נפגע, מעוניין, בעל אינטרס. שניים אוחזים בטלית. כל אחד טוען לבעלות עליה. יש צורך במנגנון, שיבדוק מה קרה באמת ולמי מגיעה הטלית. כאשר מדובר בסכסוך בין שני פרטים, יש לצד הנפגע אינטרס, כמו גם זכות, להגיש תביעה לבית משפט כדי שיכריע קודם כול בשאלה מה קרה באמת. לעתים למדינה יש אינטרס להביא עניין לבית משפט, וזאת כאשר נפגע אינטרס ציבורי. אך בדומה להליך האזרחי, גם ההליך הפלילי בנוי על סכסוך: סכסוך בין הציבור, המיוצג על ידי המדינה לבין הנאשם. צד לסכסוך חייב להניע את מכונת הצדק כדי שזו תפענח את האמת ותקבע מי מהצדדים צדק בריבו. מכונת הצדק אינה נעה מעצמה.

ומה במקרה שלנו? בין הצדדים – גליה ועופר – קיים סכסוך. קיימת ביניהם מחלוקת בשאלה מה באמת היה. אך הם לא בחרו להביא את הסכסוך ביניהם להכרעה משפטית. כל אחד דבק באמת שלו, ואיש מהם אינו מבקש הוצאתה של האמת לאור. בנסיבות העניין הם מעדיפים כי תישאר חשוכה או קבורה בדל"ת אמותיהם, ללא כל רצון להכרעה או שיפוט חיצוניים. נמצא: את האמת ההיסטורית יכול להוציא לאור כל המעוניין. לעומת זאת, את האמת המשפטית יכול להוציא לאור מי שהוא צד לסכסוך, שהאמת מתייחסת אליו; רק מי שהוא בעל עניין.

אלא שריבלין, אביו של עופר, רואה עצמו בעל עניין. הוא חש דאגה לעופר. הוא אכפתי. עופר הוא בנו. היכול מי שאינו בעל ריב לתבוע את ריבו של חברו? האם מסמל השם "ריבלין" את בעלותו של ריבלין על ריבו של עופר? היכול אב להיות בעל הריב של ילדיו, אפילו הם בוגרים?

נתייחס בקצרה רבה לזכותו של מי שאינו בעל אינטרס לתבוע. בעבר דיברו המשפטנים על "זכות עמידה", למעשה, אינטרס, כתנאי לתביעה בבג"צ נגד רשות מרשויות השלטון. היום הרחיב בית המשפט בצורה משמעותית ביותר את מבתן האינטרס, ולמעשה אפשר לכל אזרח אכפתי להגיש תביעה נגד השלטון, גם אם אין לו עצמו אינטרס של ממש²². וכך מתאר השופט חשין את התהליך: "על דרך ההפלגה נאמר, שכיום נוטל אדם לידו את עיתון הבוקר או עיתון הצהריים, ומבטו מוקד בין הידיעות השונות, עד שעינו צדה ידיעה פלונית. ומשמצא מה שמצא קורא הוא אל

22 א' מעוז "על גבולות השפיטות: כנסת, ממשלה, בית-משפט" פלילים ח (תש"ס) 389.

חבריו: קומו ונעלה ציון אל בית המשפט העליון"²³. במישור הציבורי פתוחים השערים בפני כל פונה, בדומה ל-actio popularis הרומית, שאפשרה לכל אזרח להגיש תביעה, גם אם לא היה לו אינטרס ישיר.

אך כאן אנו מדברים בעניין פרטי הנוגע לגירושין. האם ניתן להכיר באינטרס של אב לתבוע בגין גירושי בנו? גם בעניין זה עברנו כברת דרך חברתית ומשפטית. בחברה פטריארכלית, כזו המתוארת בסיפורי המקרא, וכזו המוכרת לאורך תקופה ארוכה גם לאחר מכן, לאב יש שלטון מוחלט על ילדיו. האב, ה-paterfamilias הוא ראש המשפחה, הוא רשאי לפעול בשם אשתו וילדיו ויתר בני הבית – עבדיו ושפחותיו. למעשה, אין לאשתו וילדיו לא רכוש משלהם ולא זכויות תביעה עצמאיות. יתר על כן: האישה והילדים נחשבים לרכוש האב, והוא יכול לעשות בהם ככל העולה על רוחו²⁴. לכן יכול היה אברהם להעלות לעולה את בנו יחידו – אמנם מכוח צו אלוהי שלא מומש בסופו של דבר, ואילו יפתח יכול היה להעלות את בתו לעולה על פי הנדר שנדר²⁵. סיפורה של בת יפתח מופיע בספר בהרחבה במסגרת הביקור בהצגה "ויאמר וילך", ולא בכדי²⁶. מר הנדל, אביה של גליה, מממש, לפי החשד, בתהילה, אחותה של גליה, את זכותו הקדומה של האב לעשות בבתו ככל העולה על רוחו, ואילו – להבדיל אלף אלפי הבדלות – מר ריבלין, אביו של עופר, מממש את זכותו של האב להגן על בנו גם בניגוד לעמדת הבן, זאת מתוך פטרנליזם, תרתי משמע.

במשך השנים צומצמו זכויות האב. אמנם עד שלב מאוחר יחסית שמר המשפט על הסודות המשפחתיים האפלים בכך שלא אפשר לבני משפחה להעיד אחד כנגד רעהו במשפטים פליליים²⁷. אך חסימה זו הוסרה לגבי עברות אלימות ועברות אחרות²⁸. סודות המשפחה יוצאים לאור, והסיפורים על התעללות בבנות זוג ובילדים, סיפורים שמזעזעים אותנו, זוכים לטיפול משפטי חריף, כראוי להם. והדבר בא לידי ביטוי בהכלה המשחררת: המוכר במזנון התאטרון בהצגה "ויאמר וילך", אמנון פרץ, מכיר

23 בג"צ 2148/94 גלברט נ' כבוד נשיא בית המשפט העליון ויושב-ראש ועדת החקירה לבדיקת אירוע הטבח בחברון, השופט מאיר שמגר, פ"ד מח(3) 573, 600.

24 במשפט האנגלי בא הדבר לביטוי בכך שהאב יכול היה לתבוע צד שלישי שפגע באשתו וילדיו, משל, היו רכוש. התביעות שנקראו *per quod consortium* ו-*per quod servitium amisit* שהפגיעה המזיקה באישה או בילדים שללה מהבעל שירותים וכוח עבודה. התביעות הללו בוטלו רק בשנת 1982. לפירוט ראו נ' כהן גרם הפרת חוזה (תשמ"ו) 9-7, 251-249.

25 לפרשנות ראו ד' פרידמן הרצחת וגם ירשת (תש"ס) 171-178.

26 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 141-142.

27 ההנמקה לכך במשפט האנגלי הייתה כי: "By marriage the husband and wife are one person in Law". להנמקה ולרחייתה במשפט הישראלי ראו ע"א 479/60 אפלשטיין נ' אהרוני, פ"ד טו 682, 694-695.

28 סעיפים 5-3 לפקודת הראיות [נוסח חדש], תשל"א-1971 (להלן: "פקודת הראיות").

את חגית, שכן היא שפטה אותו לשתים-עשרה שנות מאסר על התעללות באשתו ובבנותיו²⁹.

זכויות האדם של האישה ושל הילדים ביטלו את זכויות היתר של האב לכל דבר ועניין. אב אינו רשאי להתעלל בילדיו. אם כי ספק אם ניתן היה להתייחס להנדל כאל עבריין נוכח העובדה שבתו אינה קטינה³⁰. אך השאלה אינה משפטית גרידא אלא מוסרית.

אב, ותהינה כוונותיו טובות ככל שתהינה, גם אינו יכול עוד לנהל את ענייניו של ילדיו הבגירים. אפטרופסותם של הורים על ילדיהם מסתיימת בגיל שמונה-עשרה, ולדיבלין לא יכול להיות מעמד משלו בריבו של בנו, עופר. כבוד האדם של עופר משמעו כי לעופר האוטונומיה המלאה להחליט בענייניו. עופר עומד על כך. הוא מגיע למשבר עם אביו. הוא קורא לאביו "שתלטן, מרגל ובוגד, שרוצה לחדור לנשמתו"³¹. מובן שריבלין אינו בא בשם המשפט. אנו גם יודעים כי המשפט אינו חזות הכול. הורים אינם מפסיקים לדאוג לילדיהם הבגירים, וריבלין בא בשם הדאגה והאהבה (זכרו את האקדה המאיים במגירה של עופר), אבל גם בשם העלבון האישי שלו הנובע מהפגיעה בכבודו, עניין שהוא חרד לו מאוד.

ו. היסטוריה ומשפט – מפגש ומתודה

הצגתי בקצרה את נשואי החקירה ההיסטורית לעומת נשואי החקירה המשפטית. והיכן הפגישה בין מות ההיסטוריה, קליו, ואלת הצדק, יוסיציה?
משפטים רבים הם בעלי חשיבות היסטורית, למשל, משום שאחד הצדדים הוא דמות היסטורית. אם כן, לעתים, ניתן לחשוב שהוא הפך דווקא בעקבות המשפט לכזה, או כי המשפט העצים את מעמדו כדמות היסטורית. די להזכיר את משפטם של סוקרטס, של ישו הנוצרי, של ז'אן ד'ארק ושל אוסקר וויילד. משפטים אלה מצביעים על כך שהאמת המשפטית אינה תואמת בהכרח את האמת העובדתית, אם משום שהמשפט אינו תואם את האמת כפי שהייתה בעת עריכתו, או אם משום שהערכים של אז, שעל בסיסם מגובשים כללי המשפט והאמת השיפוטית שינו את אופיים³².
היש למשפט אפשרות להכריע בשאלה, מהי אמת היסטורית, בלי שבמשפט מעורבות דמויות היסטוריות? התשובה חיובית. מובן שבמקרה זה – כמו בכל מקרה אחר – הכרעתו של בית המשפט אינה בהכרח אמת היסטורית. זו אמת משפטית

29 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 139-140.

30 סעיף 351 לחוק העונשין, תשל"ז-1977: עברות המוסר בתחום המשפחה נועדות להגן על קטינים.

31 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 375.

32 ראו: Z. Zeltner "School and Forum: The Trial of Socrates" 2 *Tel Aviv Univ. Stud.* 9 (1976) *in Law*, המצביע על כך שדינם של סוקרטס, ישו וז'אן ד'ארק היה נחתך היום בצורה שונה. ברור שכן גם דינו של אוסקר וויילד.

המחייבת את הצדדים, וכתקדים היא עשויה לחייב גם מתדיינים בעתיד, אך משפט ההיסטוריה עשוי להיות שונה. זכורה ועדת החקירה (שאמנם אינה בית משפט, אך לה סממנים שיפוטיים חזקים), שדנה בשאלה מי רצח את ארלוזורוב³³ או ועדת החקירה שדנה במלחמת יום הכיפורים³⁴. ההכרעות שלהן מחייבות את הצדדים שהיו כפופים לסמכותן, אך הן אינן יכולות לחייב את ההיסטוריה.

עניינים היסטוריים יכולים, כמובן, לעלות לדין בבתי משפט רגילים. השואה נידונה במשפט אייכמן³⁵ ובמשפט קסטנר³⁶. משפט שעורר זה לא מכבר עניין היסטורי הוא זה של חיילי חטיבת אלכסנדרוני נגד תאודור כץ³⁷. בעניין זה עלתה שאלה היסטורית, והיא האם חיילי חטיבת אלכסנדרוני ערכו טבח בתושבים הערביים של טנטורה במהלך מלחמת השחרור. בעבודת מוסמך שהגיש תאודור כץ לאוניברסיטת חיפה, אחד ממקומות ההתרחשות של הכלה המשחררת, הוא קבע – כאמת היסטורית – שחיילי החטיבה כך פעלו. חיילי החטיבה הגישו תביעה בגין לשון הרע נגד הכותב. במהלך המשפט חזר בו כותב העבודה מעמדתו, כך שבית המשפט לא היה צריך להיכנס לעובי הקורה³⁸. בבדיקה שנערכה על ידי אוניברסיטת חיפה לאחר מכן נקבע, כי הראיות שהיו בידי החוקר לא הצדיקו את מסקנתו. הרי לפנינו מקרה שבו עלתה שאלה של אמת היסטורית בבית משפט על ידי צד מעוניין נפגע. בית המשפט לא נכנס לעובי הקורה. לו היה עושה זאת, הייתה הכרעתו של בית המשפט בבחינת אמת משפטית ולא אמת היסטורית. בית המשפט אינו היסטוריון. לו היו נמצאות ראיות אחרות לאחר מכן, יכול היה היסטוריון להשתית עליהן ממצאים שונים מאלה של בית המשפט. מובן מאליו שגם משפט ההיסטוריה עשוי להשתנות, והיסטוריון מאוחר יכול להפריך את ממצאיו של קודמו או לשנותם.

דוגמה אחרת מתייחסת למשפטו של מכחיש השואה דייוויד אירווינג נגד דבורה ליפשוט והוצאת הספרים פינגוויין. דייוויד אירווינג תבע את דבורה ליפשוט ואת הוצאת פינגוויין בטענה שבספר שכתבה (שיצא לאור בהוצאת פינגוויין) שנושאו היה

33 ועדת כבוד, שמונתה בשנת תשמ"ב, דנה בהאשמה שלפיה אברהם סטבסקי וצבי רוזנבלט או אחד מהם היו שותפים לרצח ז"ר חיים ארלוזורוב. ראו: A. Maoz "Historical Adjudication: Courts of Law, Commissions of Inquiry and Historical Truth" 18 *L. & His. Rev.* (2000) 559.

34 ועדת אגרנט, שמונתה בשנת תשל"ד, דנה במידע שקדם למלחמת יום הכיפורים, ההיערכות וההחלטות של הגורמים הצבאיים והאזרחיים בקשר אליו והיערכות צה"ל למלחמה; לדין מקיף בנושא של ועדות חקירה ראו א' קלגסבלר ועדות חקירה ממלכתיות (2001).

35 ע"פ 336/61 אייכמן נ' הי"מ, פ"ד טז 2033.

36 ראו: ע"פ 232/55 הי"מ נ' גרינוולד, פ"ד יב 2017. L. Bilsky "Judging Evil in the Trial of Kastner" 19 *L. & His. Rev.* (2001) 117.

37 ע"א 456/01 כץ נ' חיילי חטיבת אלכסנדרוני (טרם פורסם), תקדין עליון (2)2001.920. המשפט הסתיים בפשרה.

38 הטענה כי חזרתו של כץ מעמדתו לא הייתה רצונית נדחתה הן על ידי בית משפט קמא והן על ידי בית המשפט העליון.

השואה, היא הוציאה עליו שם רע כהיסטוריון: הוא אמנם מכחיש שואה, אך הוא עושה זאת כהיסטוריון מקצועי, שכן השואה על פי מחקריו לא נתקיימה³⁹.

בית המשפט האנגלי היה צריך להיכנס לעובי הקורה ההיסטורית וקבע כי השואה אמנם התרחשה. בכך שמט את תביעת הדיבה של אירווינג, וקבע – כאמת משפטית, שאנו גם סבורים שהיא אמת היסטורית – כי דבורה ליפשוט היא היסטוריונית שדבריה אמת, ואילו דייוויד אירווינג הוא מכחיש שואה, שדבריו עומדים בניגוד לאמת ההיסטורית.

עניינים היסטוריים יכולים לעלות בבית משפט, אך בית משפט עוסק בסכסוכים חיים, בעלי השלכות מעשיות ולא בסכסוכים תאורטיים. לכן אין כיום לבית משפט עניין לבדוק את השאלה האם רצח ברטוס את יוליוס קיסר. נוסף על כך שקיימת בעיה מעשית באיתורן של הראיות, אין למאורע הזה השלכה מעשית. ועוד: בית המשפט בנוי לבדיקת אירועים, בדרך כלל חד-פעמיים. בדיקתו של המשפט אינה יכולה להתייחס באופן עמוק להקשר הכללי. ההקשר הכללי, שאותו בוחנת ההיסטוריה, עושה את הבדיקה ההיסטורית מורכבת, מטועפת, צבעונית, עמוקה. לעומת זאת, בדיקתו של המשפט שטוחה וחד-ממדית. הדבר גם ניכר בדמויות ריבלין וחגית: הוא מורכב, צבעוני; היא חד-ממדית, שטוחה. ההיסטוריה בנויה מאירועים, היוצרים תהליכים. תפקיד ההיסטוריון אינו לתאר כרוניקה בלבד, אלא לתת פירוש למאורעות ולתהליכים שאותם הוא מתאר במסגרת הקשר כולל. ריבלין בודק מהם הסימנים המוקדמים, שהיו בשנות מלחמת השחרור האלג'ירית, לטרור המטרופולי המתחולל באלג'יר בשנות התשעים. גם בהנחה, שמחקרו של ריבלין לא היה מקרטע, מדובר בעבודה ממושכת מאוד, שאין לאמור אותה באמת המידה של זמן הצדק המשפטי.

והרי לפנינו הבחנה נוספת בין היסטוריה למשפט: בעוד שמנגנון הצדק בנוי על יעילות ומהירות, עשוי ההיסטוריון להקדיש את כל חייו לנשוא בדיקתו. כאשר מציינים כי טחנות הצדק טוחנות לאט, מבקשים, בעצם, לומר, כי נגרם בכך עוול למתדיינים. לעומת זאת, יכולות טחנות ההיסטוריה לטחון לאט, ולאיש לא יכולה להיות תרעומת על כך, אולי רק לטרסקי, שבגין חקירתו האיטית של ריבלין לא יוכל ריבלין לתרום לספר היובל היצא לכבודו או לזכרו.

היסטוריה ומשפט שניהם עוסקים בשחזור העבר. את העבר יש לשחזר על סמך ראיות מהימנות, כך בהיסטוריה וכך במשפט. בשני המקרים לא תמיד קל להגיע למסקנה חד-משמעית בשאלה, מה קרה באמת. בשני המקרים מסתפקים בראיות

39 *Irving v. Penguin Books and Lipstat*, [2000] No. 1996-1-1113, 2000 WI 362478 (Q.B.). להתייחסות לפסק דין זה, ולשאלת היחס בין אמת משפטית לאמת היסטורית ראו ע"א 323/98 שרון נ' בווימן, פ"ד נו(3) 245, בו עלתה לדיון פעילותו של אריאל שרון במלחמת לבנון. השופט מצא מציין, שם, בע' 257, כי "קביעת 'האמת ההיסטורית' – ככל שיש קיום למושג זה – הינה עניין להיסטוריונים ולא לבית-המשפט, וככל שישכיל בית-המשפט להימנע מלעסוק בה כן ייטב".

מסתברות⁴⁰. חגית זיכחה – בדעת יחיד – את המרגל, כי היה ברור לה, שאין ראיות מספיקות כדי להרשיעו. וכאשר ריבלין שואל אותה בתמיהה, אם היא זקוקה לראיה פורמלית, היא עונה לו: "כן, פורמלית. אל תזלזל בזה"⁴¹. ההיו לריבלין ולבנו ראיות פורמליות על מה שעשה מר הנדל בתהילה? עופר ראה את גופה העירום של תהילה, כשאביה נמצא במרתף. גליה שמעה מפואד את וידויו של הנדל, וידוי שהנדל התוודה בפני פואד, אך שפואד סיפר עליו לגליה לאחר מותו של הנדל. גליה השתכנעה. האם בית המשפט היה משתכנע גם הוא? האם אלה ראיות פורמליות לכך שהנדל עשה בבתו מעשה? האם די במה ששמעה חגית מפואד ששמע זאת ממר הנדל, כשאת הנדל כבר לא ניתן יותר לשאול? זו אינה סתם עדות מפני השמועה; זו שמועה מפני השמועה⁴². לו הייתה חגית דנה בעניין האם הייתה מרשיעה אותו (כהנחה שמעשהו מהווה עברה)? ואולי הייתה נותרת בדעת יחיד מזכה?

ז. חגית כיוסטיצייה

דיברנו על חגית ריבלין מעט כאישה וכרעיה. הגיעה העת לדבר עליה כעל אשת מקצוע. כיצד מתגלמת שופטת בישראל? המשפט שבו עסוקה השופטת הוא משפט סודי, שבו מאשימים אלמוני בריגול. המשפט הוא פרי יזמה של הקטגור, המתואר כ"עובד-מדינה... מרוצה מעצמו ומתוצאות המסע שיזם כנגד אותו נאשם אלמוני"⁴³. בין שופטי ההרכב קיימת מחלוקת בעניין זה. חגית תהיה בדעת יחיד, מזכה, והעובדה שהיא אינה מצליחה לשכנע את חבריה להרכב, גורמת לה, באופן יוצא דופן, לנדודי שינה "לא רק מפני שתמיד קשה לה, כאשר דעתה לא מתקבלת, אלא משום שהפעם יישארו נימוקיה חסויים"⁴⁴. השופטת נוקטת עמדת מיעוט בעניין הנוגע לביטחון המדינה, דבר המעיד על ביטחון ואומץ. אנו פוגשים את השופטת בבית משפט, אך זה אינו מפגש מקצועי. היא וריבלין מגיעים לבית המשפט בשבת, כביכול, לצורך סידור המגרות שלה על ידי ריבלין.

40 במשפט הפלילי יש להוכיח אשמת הנאשם מעבר לספק סביר; במשפט האזרחי – על פי מאן ההסתברויות. לדין מעניין המתאר הפעלה דומה של כללי סיבתיות בהיסטוריה ובמשפט, ראו וירוב, לעיל הערה 12, בע' 296 ואילך, המצביע על השימוש שעשו היסטוריונים בספרם של: H.L.A. Hart & T. Honore *Causation in the Law* (Oxford, 1959). הספר יצא במהדורה שנייה בשנת 1985.

41 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 360.

42 מדובר בעדות שמיעה, שאינה קבילה להוכחת תוכן הדברים האמור בה, אך ייתכן שיהול כאן החריג בדבר עדות שמיעה המתייחסת לאימרה של נפטר. מדובר באימרה של נפטר לחוכתו, כשהנפטר ידע בעת אמירתה כי היא פוגעת באינטרס שלו, וכאשר הדברים נאמרו מתוך ידיעה אישית: ראו ע"א 124/60 לאורא נ' רובנה, פ"ד טו 1108, 1112; ע"א 601/68 ביידר נ' לוי, פ"ד כג(1) 594, 597. ראו גם ע"א 703/86 ברנשטיין נ' הי"מ, פ"ד מג(4) 529, 532.

43 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 274.

44 שם, בע' 276.

ריבלין פורץ גבולות בביקור זה: הוא חודר למגרותיה ואף יושב על כס המשפט. אך זוהי פריצת גבולות סתמית, המסמלת מעין משחק ילדים. היא נותנת לו תחושה של שליטה בה (על ידי הגישה למגרותיה, אך הדבר בא לספק את צרכיה המעשיים), והיא גם נותנת לו שליטה רגעית בכס המשפט, ושניהם יודעים שמדובר במשחק. הוא מבקש גם לפרוץ בין כותלי בית המשפט את כללי המשחק המיני ביניהם, כרגיל, ללא הצלחה.

לאמתו של דבר חושף הביקור בבית המשפט את פניה של חגית כשופטת, אך לא כשופטת של הציבור אלא כשופטת של בעלה. חגית עורכת חקירה לבעלה, שממנה היא למדה כי הוא עבר כלפיה עברות של בגידה מוסרית, במקביל לעברות שעליהן היא יושבת במשפט הסודי שלה. ריבלין העז להפר את האיסור שהטילה עליו בעניין החקירה של גירושי בנו, וחמור מזאת, הוא אף לא סיפר לה על כך. אך בעוד שבמשפט של המרגל היא סלחנית, היא נותרת בדעת מיעוט מזכה, כאן היא מגלה עמדה תקיפה ומחמירה. יש לה ראיות פורמליות לכך: ריבלין מודה ומתוודה על חטאיו, והיא מענישה מיד. היא סוטרת לריבלין ושוכרת את משקפיו. אנו רואים הליך של צדק מהיר וחסכוני, שבו מגלמת השופטת את כל רשויות הממשל: היא הרשות המחוקקת, שהרי היא קובעת את הכללים החלים על ריבלין ועליה; היא הרשות השופטת – המכריעה בדין והמטילה את גזר הדין; היא גם הרשות המבצעת – היא מבצעת את הליך החקירה, והיא גם מבצעת את העונש המושט על ידה⁴⁵.

רואי אין לשפוט בחומרה יתרה ריב בין בני זוג הנשואים בסך הכול באושר. אבל, האם תגובתה האלימה של חגית אינה חריפה מעט? אחרי ששבר א'ב' יהושע את הסטראוטיפ של האישה עקרת הבית, והבעל שעובד כל היום מחוץ לבית, האם מבקש א'ב' יהושע לשבור את הסטראוטיפ של הבעל המכה ברוח האישה המשוחררת והמכה? ואולי מבקשים לספר לנו כי גם שופטים הם בני אדם?

ומה באמת אנו יודעים על חגית מעבר להיותה אישה שתלטנית, פיקחית, מוערכת ואהובה על ידי בעלה? רגש הקנאה זר לה. היא זוחחת דעת. למשל, היא נוהגת לומר לבעלה: "התמזל לך, בן-אדם! אתה לא ראוי למה שיש לך"⁴⁶. היא דואגת לפטרונה המשפטי, גרנות, גם בחוליו⁴⁷. היא מעוררת כבוד גם בקרב עורכי הדין המופיעים בפניה, אפילו הם מפסידים אצלה⁴⁸. מזלה הטוב רודף אותה לכל מקום⁴⁹. אבל כלתה

45 דמותה של השופטת עוברת כאן היפוך אירוני, אם לשאוב מדימויי הצדק של המיתולוגיה היוונית: יותר משהיא קרובה לאתנה, אלת הצדק הרציונלית, הריהי קרובה לפוריות, אלות הנקם, ששלטו במנגנוני הצדק, עד אשר באה אתנה והפקיעה מידיהן את סמכויות החקיקה והשפיטה (איסכילוס נוטות החסד (תשנ"א)).

46 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 14.

47 שם, בע' 277-283.

48 שם, בע' 35, 201-202.

49 שם, בע' 39.

אהבה דווקא את ריבלין יותר משאהבה אותה⁵⁰, ודורתה אמרה לה בילדותה שהיא יצור לא סימפטי, וזה המם אותה⁵¹. זה שהיא לא לגמרי סימפטית בא לביטוי גם במפגש עם הזוג הטורדני, שסיפר לה על תביעה שהוגשה כלפיהם לתשלום מופרז בגין הקפאת אבי האישה שנפטר, במקרה של בית החולים. כאשר הם שואלים את חגית מה הסיכוי שלהם, היא עונה שיש להם סיכוי להיכנס לבית הסוהר. למה, הם שואלים בבהלה. והיא עונה בחוסר נועם מופלג: בגלל עודף נאורות⁵². היא בדרך כלל מסרבת לרקוד "ואולי גם פוחדת שמא יודעו וייסדקו גבולותיה המשפטיים", אבל היא עליזה בחברה⁵³. ריבלין מעיד עליה, כי היא בעלת חושים פסיכולוגיים, כי השתתפה במסגרת השתלמות שופטים בקורס לפסיכולוגיה⁵⁴ והיא אוהבת לפענח חלומות של אחרים⁵⁵. כבורגנית טובה היא הולכת לקונצרט, אבל כמו בורגנית טובה היא גם נדממת בו⁵⁶. אנו מתרשמים, שחגית מהווה אנטי-תזה לדמותו של בעלה. בעוד ריבלין ילדותי, חם, פטפטן החרד לכבודו, עקשן וספוג רחמים עצמיים, השופטת בוגרת ומאופקת. אם כי בדומה לבעלה, אך במידה פחותה בהרבה, גם היא שקועה, לעתים, בהבלים. לדוגמה: היא חוזרת ומתקנת את האיפור שלה "כדי לממש איחור קטן קבוע, שמוסיף אצילות לנשיותה"⁵⁷.

אנו יודעים הרבה על חגית כאישה, אך על תחומה המקצועי של חגית איננו יודעים הרבה. לאמיתו של דבר אנו מתקשים לשפוט את יכולתה המקצועית ואת עולמה הפנימי. כמעט איננו רואים אותה בעבודתה. עבודתה אינה מעסיקה את המספר היודע כול, אלא מתוך התרשמות חיצונית של הסביבה, למשל, עורכי דין שמחמיאים לה ומכבדים אותה. אך מהי השקפת עולמה? מהם הרעיונות המעצבים את חייה? היא צרכנית תרבות, אך איננו מתרשמים כי עולמה הפנימי עשיר. אלא אם כן הוא סודי, כמו התיק שבו היא עוסקת וכמו גירושיו של בנה. האם מבקשים לרמוז לנו שהאמת בקרכתה של השופטת, בין אמת פרטית, בין אמת מקצועית, היא תמיד אמת חבויה, שלעתים רואים אותה במחשכים ולעתים בוחרים שלא לראותה כלל? האם מבקשים לומר לנו כי כמו אלת הצדק, יוסטיציה, גם חגית קושרת עיניה כדי לא לראות⁵⁸?

50 שם, בע' 52.

51 שם, בע' 120.

52 שם, בע' 81-83.

53 שם, בע' 202.

54 שם, בע' 95.

55 שם, בע' 43.

56 שם, בע' 96.

57 שם, בע' 160.

58 לקשר בין יוסטיציה, אלת הצדק, שענייה קשורות מבחירה, לבין עיוורון שלא מבחירה ראו נ' כהן "על הראיה, על העיוורון, על החסרון, על היתרון" ספר שמגר (א' ברק ואח' עורכים, תשס"ג, כרך ג: מאמרים) 611. ראו גם: D.E. Curtis & J. Resnik "Images of Justice" 96 *Yale* L. J. (1987) 1727, 1754. מאמר יפה זה מנתח בהרחבה את דימוי הצדק השונים לתקופותיו.

ח. אמת כמטרה במשפט ובהיסטוריה

ומכאן עולה השאלה: האם החיפוש אחר האמת הוא מטרה כשלעצמה במשפט ובהיסטוריה? התשובה קלה יותר כשמדובר בהיסטוריה. חיפוש האמת הוא מטרתה הבלתי מתפשרת של ההיסטוריה, ודאי לפי התפיסה ההיסטורית הקלאסית. נכון שתפיסת ההיסטוריה השתנתה מאז ימיו של Leopold von Ranke. אנו מבינים כי קשה להגיע לחקר האמת. קושי זה קיים לא רק לגבי מה שאירע בעבר הקרוב, אלא ובמיוחד לגבי מה שאירע בעבר הרחוק. לא רק שרחוקים אנו מראיות ישירות, אלא קיים מרחק תרבותי, שמקשה עלינו להבין את רוח התקופה הנחקרת. האמת ההיסטורית היא, אפוא, תוצר של חקירה ראייתית, לגבי מה שאירע, המוגשת במשולב עם תרבותו של מי שחקר אותה ועם תפיסת עולמו. מטרתה של ההיסטוריה היא, כאמור, חשיפת האמת של העבר, אלא שחוקרי ההיסטוריה ערים לקושי הכרוך בכך. מעמדו של ההיסטוריון בקביעת ההיסטוריה הוא כה משמעותי, החל מבחירת העובדות שאליהן הוא מתייחס, עבור דרך פרשנותו, וכלה בהערכתו, עד כי יש האומרים כי כל היסטוריה היא, למעשה, היסטוריה בת זמנו של ההיסטוריון החוקר אותה⁵⁹. לכן קיים גם ויכוח נוקב בין ההיסטוריונים בשאלה, אם נוסף על המאמץ להגיע לתיאור העבר ולהבהרתו, עליהם לעסוק גם בחריצת משפט, הכרוכה בהפעלת שיקולים ערכיים שאופיים סובייקטיבי. בספרו היסטוריה מהי בוחן א'ה' קאר את הקושי שמציבה גישתו של Ranke, והוא מתייחס לדבריו של ההיסטוריון הבריטי David Knowles, לפיהם "ההיסטוריון אינו רשאי לעסוק בהערכות מעין אלה שכן 'אינו שופט וודאי שאינו שופט-תליין'⁶⁰. מצד שני, בקביעת השאלה של הסיבתיות ההיסטורית, מעורבים, לעתים, גם שיקולים ערכיים, וההפרדה בין עובדות לבין הערכות היא קשה ולעתים אף מלאכותית⁶¹.

הד לספק המקנן ביכולת להגיע לאמת היסטורית, הנובע מההכרה בדבר השפעתו המכרעת של ההיסטוריון על תפיסת ההיסטוריה, מצוי גם בשדה המשפט, לאו דווקא לגבי השאלה העובדתית "מה קרה באמת", אלא לגבי השאלה המשפטית: איך ראוי לפרש גורמה משפטית, למשל, חוק. בעוד שבעבר סברו כי בדומה למדע לכלל כלל משפטי פרשנות נכונה אחת, המעוגנת בכוונת המחוקק, כיום רבים הם הסוברים כי פרשנות החוק היא, לאמיתו של דבר, השקפתו של השופט בשאלה מה ראוי להיות

דימויה של אלת הצדק שענייה מכוסות הוא דימוי חדש יחסית, שנקלט, כנראה, במאה השש-עשרה.

59 אלה הם דבריו של בנדרטו קרוצ'ה, בספרו: *B. Croce History as the Story of Liberty* (London, 1941). לדין ראו קאר, לעיל הערה 17, בע' 33.

60 D. Knowles *The Historian and Character, and other Essays* (Cambridge, 1963) 4-5, 12, 19. לדין ראו קאר, לעיל הערה 17, בע' 48.

61 ראו בהרחבה וינרב, לעיל הערה 12, בע' 295-330 והמקורות שם, בע' 331-334.

הכלל הנוהג. במיוחד בולט הדבר כאשר מדובר בנורמות "פתוחות" כמו תוס לב, סבירות וצדק⁶².
 ומעבר לכך: האם החיפוש אחר האמת הוא מטרה כשלעצמה במשפט? התשובה לכך מורכבת עוד יותר. מטרת המשפט היא השכנת סדר חברתי על יסוד ערכים חברתיים מסוימים. ודאי ערך האמת הוא אחד מהם⁶³. אך הוא אינו היחיד. לעתים נדחה ערך האמת מפני ערכים אחרים, למשל, כאשר דיני הראיות חוסמים הגשתן של ראיות, שהיו עשויות לזרות אור על המקרה ולקרב את השופט למציאות כפי שהייתה באמת. כללים חוסמים אלה מופעלים כדי להגן על ערכים שנחשבים, לעתים, עדיפים על הערך של גילוי האמת⁶⁴. כך, למשל, כעיקרון אין מחייבים רופא, עורך דין, כהן דת או פסיכולוג להעיד בעניין הנוגע לקשר בינם לבין לקוחם⁶⁵. חיסיון זה מקורו בהכרה שיש לטפח יחסי אמון בין בעלי מקצוע או נושאי תפקיד מסוימים לבין לקוחותיהם. ועוד: בתי המשפט מעורדים את הצדדים להגיע לפשרות במיוחד בסכסוכים כספיים. ניתן להתנות על דיני ממונות, וכל אדם רשאי לעשות את חשבונו הכלכלי. אך עידוד הפשרות קיים גם במשפט הפלילי, בדיני עונשין, שהם דיני נפשות. כאן ניתן היה לחשוב שהחתירה לאמת צריכה להיות ערך עליון, אך לא כך הוא. במשפט פלילי מוכר המוסד של "עסקאות טיעון", שבהן מגיעה המדינה לפשרה עם הנאשם בשאלה אם ביצע את העברה, ובשאלה איזה עונש ראוי לגזור עליו. בתי המשפט אינם חייבים לכבד עסקאות טיעון, אך הם עושים זאת בדרך כלל⁶⁶. רואים אנו, אם כן, שהערכים של סופיות הדין, סיום הסכסוך, ויציבות הסדר החברתי, חשובים, לעתים, מהערך של החתירה לאמת, אולי גם מתוך ההבנה שאת האמת קשה לאתר. סיפור רשומון מדגים קרשי זה⁶⁷.

62 השוו עמדותיהם של השופטים ברק ואלון בכג"צ 59/80 שירותי תחבורה ציבוריים באר-שבע בע"מ נ' בית הדין הארצי לעבודה, פ"ד לה(1) 828; ע"א 391/80 לסרסון נ' שיכון עובדים בע"מ, פ"ד לח(2) 237, וחילוקי הדעות בין השופטים ברק ושי' לוינ' בד"צ 22/82 בית יולט בע"מ נ' רביב משה ושות' בע"מ, פ"ד מג(1) 441. לדימוי המשפט למיזם מדעי שבו לכל בעיה משפטית פתרון נכון אחד, ראו: T.C. Grey "Langdell's Orthodoxy" 45 *U. Pitt. L. Rev.* (1983) 1.

63 לדין מפורט בערכים הבסיסיים של המשפט ראו מ' אלון "הדין, האמת, השלום והפשרה – על שלושה וארבעה עמודי המשפט והחברה" מחקרי משפט יד (תשנ"ח) 269. וראו א' ברק "על משפט, שיפוט ואמת" משפטים כו (1996) 11.

64 לפירוט ראו נ' זלצמן "אמת עובדתית" ו"אמת משפטית" – מניעת מידע מבית המשפט לשם הגנה על ערכים חברתיים" עיוני משפט כד (תשס"א) 263 וכן אלון, לעיל, הערה 63, בע' 271-288.

65 ס' 48-51 לפקודת הראיות.

66 למשל, בכג"צ 218/85 ארביב נ' פרקליטות מחוז תל-אביב, פ"ד מ(2) 393.
 67 על סיפור רשומון ועל הקרשי להגיע לאמת העובדתית ראו ש' אלמוג "ספרות לצד משפט –

הודאה, תודעה, אמת" מחקרי משפט יז (2001) 297-316. כמו כן ראו מ' קרמניצר "התאמת ההלכה המשפטית למטרה של גילוי האמת או האם לא הגיעה העת לסיים את עונת המשחקים" משפטים יז (1987) 475, המציע לשנות את כללי ההליך הפלילי ואת האופן של תפקוד השופטים כדי להגשים ביתר יעילות את היכולת להגיע לחקר האמת, מטרתו הראשונה של ההליך הפלילי.

הדילמה בעניין זה משתקפת בוויכוח הנצחי במקרה של התנגשות בין אמת ליציב. ויכוח זה אינו מתייחס, בדרך כלל, לעובדות, אלא לנכונות הכלל המשפטי החל על עובדות מסוימות, והוא כרוך בשאלה אם יש לייחס ערך מחייב לתקדים. במילים אחרות, השאלה היא, אם יש לכבד כלל משפטי שנפסק על ידי בית משפט קודם, גם אם בית המשפט שנקרא לפסוק לאחר מכן סבור כי הכלל אינו נכון. התשובה לכך אינה חד-משמעית. לעתים עדיף ערך האמת, לעתים ערך היציבות.⁶⁸

אם נחזור להבחנה בין משפט להיסטוריה לעניין חיפוש האמת, נציין כי הדילמה שהמשפט ניצב בפניה, שבין אמת ליציב, אינה כלל מעניינה של ההיסטוריה. בעוד שקביעת האמת המשפטית מושפעת מהמבנה ההיררכי של בתי המשפט, ורק בית משפט גבוה יכול לסטות מתקדימיו שלו, האמת ההיסטורית משוחררת מכך. שדה ההיסטוריה פתוח לשינוי ההבנה ההיסטורית הקיימת ללא כבילות הייררכיות פורמליות.⁶⁹

ועוד: כאמור, עניינה של ההיסטוריה הוא איתור העובדות והבנת התהליכים הכרוכים בהן. היסטוריה היא קודם כול דיסציפלינה אינטלקטואלית. גם אם יכולים להיעשות בה שימושים פוליטיים, אין הם בהכרח תכליתה של ההיסטוריה. לעומת זאת, אף כי המשפט הוא דיסציפלינה אינטלקטואלית, הרי שמערכת המשפט היא כלי פוליטי-חברתי, שמטרתו המרכזית היא הסדר והיציבות החברתיים.

ציינו שהכלים העומדים לרשות ההיסטוריון להגיע לחקר האמת הם מוגבלים. למעשה, כך גם כאשר מדובר בגילוייה של האמת המשפטית. כאמור, נוכח הקושי להגיע לחקר האמת, ומתוך מודעות לסכנות האורכות לפתחו של מי שמנסה לקבוע מה האמת, מעודדים בתי המשפט פשרה בין הצדדים גם בדיני נפשות. יתר על כן: דווקא חתירה אחר האמת עלולה לפגוע בסדר החברתי, כפי שראינו ממאבקו הנואש של מיכאל קולהאז, שהושתת על אמת לאמיתה.⁷⁰ אכן חגית מציינת: "לא תמיד האמת משחררת. לפעמים היא מסבכת עוד יותר"⁷¹.

ראו עוד ח' כהן "דין אמת לאמיתו" גבורות לשמעון אגרנט (ר' גביוון ומ' קרמניצר עורכים, 1986) 35, ובמיוחד בע' 77-79, שבהם מובלט הדמיון בין הקושי להגיע לאמת ההיסטורית ולאמת המשפטית.

68 השיטה שלפיה יש לתת תוקף מחייב לתקדים מקורה בטעמים של יציבות משפטית (טעמי תועלת) ושל התייחסות שווה לשווים (טעמי מוסר). בשיטתנו קבוע הכלל בסעיף 20 לחוק-יסוד: השפיטה. שיטת התקדים היא ביטוי לזיכרון המשפטי הנצבר של הדורות הקודמים. ככזו היא משמשת מעין אוצרות של התרבות המשפטית שנוצרה על ידי הדורות הקודמים. ככל ביטוי של תרבות, מדובר כפן שבו מתייחדת האנושות: A.T. Kronman "Precedent and Tradition" 99. *Yale L. J.* (1990) 1029.

69 מובן מאליו שקיימות כבילות כאלה באופן לא פורמלי, והן כרוכות בשאלה כיצד ניתן לערער הנחה מדעית מקובלת. השוו: T.S. Kuhn *The Structures of Scientific Revolutions* (Chicago, 2nd ed., 1970).

70 ראו ה' פון קליסט שלוש נובלות (תשכ"ח) 27.

71 ראו יהושע, לעיל הערה 1, בע' 523.

ומה אומרים חכמינו? גם הם מעודדים את הפרשה. וכך נאמר⁷²: "ר' יהושע בן קרחה אומר: מצווה לבצוע, שנאמר: 'אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם' [זכריה, ה, טז] והלא במקום שיש משפט – אין שלום, ובמקום שיש שלום – אין משפט. אלא איזהו משפט שיש בו שלום – הוי אומר: זה ביצוע"⁷³, כלומר חלוקה, פרשה, מגשימה את השלום במשפט.

הנה כי כן, מבחינתו של המשפט פסק הגירושין במקרה של גליה ועופר, שנעשה בהסכמה הדדית חותם את הפרשה. הוא נעשה על פי הסדר החברתי, הוא שומר עליו, וכל חיטוט במה שהיה הוא מיותר וכוונתו באבדן משאבים לריק. האמת הכרוכה במקרה זה אינה חשובה. נראה גם ששימת קץ לפרשה משחררת את הצדדים מהנושא הכאוב.

ט. מיהי המשחררת – קליו או יוסטיציה?

בהקשר כללי יותר, ניתן לומר כי בכל סיום משפט, בעצם בכל סיום, יש יסוד משחרר. לאחר ששתי מכוונות התרעלה, ביקש סוקרטס לא לשכוח להקריב קרבן תרנגול – לאל הרפואה, אסקלפיוס⁷⁴. מי שהחלים ממחלה נהג להקריב לאסקלפיוס קרבן. סוקרטס לא היה חולה. הוא לא החלים משום מחלה. הוא היה בריא לחלוטין. מה טעם ביקש להקריב קרבן לאל הרפואה? מן הסתם התייחס לחייו כאל מחלה. מותו שחרר אותו ממחלתו, מחלת החיים, ועל כך ביקש להקריב קרבן לאל⁷⁵. סוקרטס מבקש לומר לנו, אפוא, כי המוות הוא השחרור המוחלט. אך אל לנו לשקוע במסקנות עגומות מדי המנוגדות לאופטימיות הטבועה בספר. נתרכז בשחרור הנובע מסיומו של משפט הרואה חיים לנגד עיניו.

עד לסיום המשפט הצדדים או הנאשם נמצאים במצב של חוסר ודאות. לא ברור כיצד יתרשם בית המשפט. לא ברור כיצד יתנהלו החיים לאחר המשפט. לא ברור מה יהיה. פסק הדין וגזר הדין חותמים את הפרשה ומשחררים את הצדדים מיסוד אי-הוודאות. מכאן ואילך חיייהם יהיו ברורים לכאן או לכאן.

אבל השחרור המשפטי הוא שחרור פורמלי. הוא אינו פועל ברובד עמוק. הוא אינו פועל ברובד רגשי. הוא שחרור מנותק. הכעסים נשארים. נחזור לדמותה של השופטת: המונח "רגשות אשמה" זו לה. היא נבונה, היא מאופקת, היא מרוסנת, היא לא תפלוט מפיה דבר שטות. והנה כאשר היא משתחררת, פורצת אלימות. נכון שהתפרצותה נובעת דווקא מדבקותה באמת, שהרי היא כועסת על ריבלין, על חוסר האמון, על השקר שהחזיר לחייהם כתוצאה מהחקירה הכפייתית של גירושי בנו. אבל המחבר

72 סנהדרין ו, ג.

73 ראו אלון, לעיל הערה 63, בע' 300-328.

74 בתמונת הסיום כפי שמדווח פיידון: אפלטון חייו ומותו של סוקרטס: שלושה דיאלוגים (2001)

139.

75 Zeltner, *supra* note 32, at p. 16, וראו גם אפלטון, לעיל הערה 74.

מבקש מאתנו להתייחס בסלחנות לשקר, קטן בעיניו, שמטרתו חשיפת אמת גדולה. חגיגת למדה פסיכולוגיה, והיא כנראה יודעת לפענח חלומות. זה חלק מתורתו של פרויד, אותו אנו חשים בכל דפי הספר, בעיקר דרך תובנותיו של ריבלין. אבל את התורה הבסיסית של פרויד היא שכחה: יש להעלות מנככי הנפש חוויות מכאיבות שכאילו נשכחו ושקעו בלא מודע כדי לתקן את סיבוכי הנפש בהווה. יש לבנות תמונת עולם של העבר שתעזור לנו לחיות כיום עם עצמנו ועם אחרים בשלום. גם המשפט מבין שלא תמיד כדאי לחתור לאמת החותכת ולדין הגזר⁷⁶. במקום לחתוך ולגזור, עדיף לבנות גשרים. היום מרבים לדבר על גישור⁷⁷, שהוא דרך מעניינת ליישוב סכסוכים, מחוץ לבית המשפט, שבה הצדדים, מתוך חשבון נפש בינם לבין עצמם מגיעים להסדר המקובל עליהם בהנחייתו של צד שלישי, מגשר. בתי המשפט מעודדים צדדים להסתייע בגישור. ניתן לומר שדרך חיפוש האמת, נטל על עצמו ריבלין תפקיד של בונה גשרים, מגשר, והוא עשה זאת בהצלחה ניכרת.

א"ב יהושע מבקש לשכנע אותנו כי במאבק בין יוטיציה, אלת המשפט, המגלמת ריחוק, ניכור, כבוד, יציבות, לבין קליו, מוחת ההיסטוריה, המגלמת אמת וזיכרון, מנצחת, כביכול, קליו. קליו, כמו כל שמונה אחיותיה המוות, נולדה מנישואיו של זאוס ומנמוסינה, אלת הזיכרון.

בניגוד למשפט, שבו גילוי העבר הוא ערך אחד שאין להשתעבד לו⁷⁸, והערך המרכזי שבו הוא הסדר החברתי, הרי ששימור הזיכרון תוך ידיעת האמת-שבעבר הוא עצם קיומה ותכליתה של ההיסטוריה. תשע מוות נולדו לזאוס ולמנמוסינה. הכלה המשחררת הוא שיר תהילה למוות, המוצגות כאן בכל תפארתן: שירה, נגינה, תאטרון, ספרות, מחול, זמרה והיסטוריה. זהו שיר תהילה לאמנויות כשלעצמן, וגם למשמעויות הפרוידיאניות של האמנויות כמגלות נבכי נפש של יחידים ועמים. אך הספר הוא במיוחד שיר תהילה לזיכרון, שממנו יכולה לבוא האמת.

האם השתכנענו כי האמת משחררת? ריבלין השתחרר מאובססיה. הוא השיב לעצמו את כבודו. בנו, עופר, התפייס עם גרושתו. אך האם באמת זו האמת? הרי

76 ראו דברי השופט חשין בבג"צ 5364/94 ולגר ג' המערך מפלגת העבודה הישראלית, פ"ד מט(1) 758, 823: "דרכו של המשפט היא דרכה של הגיליוטינה: חיתוך חד, קביעה נחרצת, הכרעה לכאן או לכאן, זכאי וחייב, טוב ורע, שחור ולבן, צד וזכה וצד מפסיד".

77 קיימת ספרות ענפה בנושא הגישור, למשל: R.A. Bush & J.P. Folger *The Promise of Mediation* (San Francisco, 1994). מחברים אלה מדגישים את יסוד ההשתנות ביחס לעצמנו ולאחרים במהלך הבנת הסכסוך, כמרכזי בתהליך הגישור: *ibid.*, at pp. 81-112. לאוסף מעניין הן בצורות חלופיות ליישוב סכסוכים, ראו: M. Freeman (ed.) *Alternative Dispute Resolution* (Dartmouth, 1995).

78 עודף פרטים הנשמרים בזיכרון עלול לטשטש הן את התמונה הכללית והן את הבנתה, כפי שלימדנו חורחה לואיס בורחס בסיפורו "פונס הזכרן": ראו ח'ל' בורחס בדיונות (תשנ"ח) 95. על פונס שזוכר הכול, למשל, כל עוויה של כלבו בכל שעה משעות היום, אומר המספר כי הוא חושב בו שהוא אינו יודע לחשוב.

הזיכרון מתעתע ונעלם⁷⁹, ולא תמיד ניתן לסמוך עליו. והיכן הגבולות בין מציאות להזיה?

הספר מסתיים באווירת פיוס וחידוש. צחי, הבן הצעיר השתחרר מהצבא – שוב לפנינו שחרור – והוא עוסק בסיווד בביתה של רוח הרפאים של אמו של ריבלין. ריבלין בדרכו הפתלתלה מגלה בה אישה רכה וחייכנית. זה זמן השחרור מכל רוחות הרפאים. אבל אחרי שהסרנו את הטיח וגילינו מה מסתתר מאחורי הקירות, מותר לנו לשוב ולטייח אותם מחדש. את האמת לאמיתה במילא לא נוכל לאתר. די בכך שנגיע, דרך החיפוש אחר האמת, לפיוס ולשלום.

התחלנו מאמת. אמרנו כי האמת חמקמקה. סיימנו בשלום. זו המטרה האמיתית של יחידים ושל עמים. זו גם מטרתו המרכזית של הצדק. ואם כך, האם לא נוכל לומר, בסופו של דבר, שלא קליו, מוזת היסטוריה, בחתירתה לאמת, היא המשחררת, אלא דווקא יוסטיציה, אלת הצדק, בחתירתה לפשרה ולשלום⁸⁰?

79 ראו בספר הכלה המשחררת הקטע של הצפייה בסרט היפני "מעבר הזיכרון", יהושע, לעיל הערה 1, בע' 390-399.

80 בדימויה המובהק מייצגת יוסטיציה את הצדק הגוור (היא מחזיקה בידה חרב). בכך היא מתקשרת עם ההליך השיפוטי המקובל, המושתת על הכרעה על פי נורמות משפטיות אובייקטיביות. בהקשר הנידון ביקשתי להדגיש את הפן המפשר של הצדק, המקושר עם הליכים חלופיים ליישוב סכסוכים, מחוץ לכותלי בית המשפט. ראו: C. Menkel-Meadow "A Tale of Innovation Co-Opted or 'The Law of ADR'" 19 Fla. St. U. L. Rev. (1991) 1